

УДК 35:332.2

Г. П. ПАСЕМКО

УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Досліджено ключові аспекти державного регулювання аграрних відносин як ланки цілісної системи, а також визначено ключові регулятивні підходи, реалізація яких здатна забезпечити якісно нову ефективність державного регулювання у сфері аграрних відносин.

Research key aspects of government control of agrarian relations as, and also in certain key regulativni approaches realization of which is able to provide the links of the integral system high-quality new efficiency of government control in the sphere of agrarian relations.

Ключові слова: ефективність, аграрні відносини, регулятивні підходи.

Важко назвати такі аспекти державного регулювання економічних відносин, які б так безпосередньо і невідворотно зачіпали фундаментальні засади існування суспільства як питання регулювання аграрних відносин. Від спрямованості та ефективності цього регулювання, особливо відносин земельних, залежить доля як усього суспільства в цілому у формі гарантування продовольчої безпеки, так і окремої людини у формі продовольчих гарантій належного рівня життя. Сучасний стан аграрного сектора України і рівень державного регулювання аграрних відносин диктують необхідність того, щоб це регулювання сприяло такому вирішенню питань державницького управління, що має своєю метою радикальне підвищення господарської ефективності всієї аграрної сфери на засадах системного удосконалення всіх аспектів аграрних відносин.

Дослідження і публікації стосовно державного регулювання аграрних відносин свідчать про певний поворот від питань суто соціально-політичних, на кшталт проблем зміни форм власності в аграрній сфері, до проблем підвищення виробничої ефективності сільського господарства шляхом зростання впливу держави на реальний стан аграрних відносин. У полі зору дослідників перебувають методологічні питання державного регулювання земельних відносин, що впливають із особливостей землі як умови існування суспільства (М. Гетьман, А. Третьяк, О. Фелів), проблеми “тінізації” в аграрному секторі внаслідок недоліків державного регулювання в ньому (Д. Бабміндра, О. Бородіна, М. Федоров). Кількісно переважають статті, що присвячені земельним відносинам під кутом зору становлення ринку землі, особливо щодо загальних принципів розвитку земельних відносин і становлення на цій основі земельного ринку [2; 17; 19], значна частина статей має процедурне забарвлення стосовно участі держави в цьому процесі [7; 9; 11; 13].

Зростаючій ролі набувають дослідження, в яких акцентується необхідність таких аспектів державного регулювання аграрних відносин, як вибір і підтримка економічно найбільш ефективних форм господарювання [9; 16; 17]. Особливої уваги заслуговують дослідження, в яких розглядається такий комплексний підхід до державного регулювання аграрних відносин, що базується на інтеграції його економічних, соціальних, правових і культурних аспектів [6; 10; 19]. Стан наукових досліджень стосовно питань теми статті свідчить як про існування вагомого наукового потенціалу для їх подальшої розробки, так і про необхідність такої розробки.

Мета статті полягає в дослідженні ключових аспектів державного регулювання аграрних відносин як ланок цілісної системи, а також у визначенні ключових регулятивних підходів, реалізація яких здатна забезпечити якісно нову ефективність державного регулювання у сфері аграрних відносин.

Якщо абстрагуватися від ідеологічних підходів до аграрних відносин, розвиток їх пройшов в Україні в XX ст. декілька об'єктивно обумовлених етапів. Першим із них був так званий період “соціалізації” землекористування, коли головним чином здійснювалися спроби за допомогою насильницьких методів досягти соціальної справедливості в системі як землекористування, так і аграрних відносин взагалі. Другий етап можна назвати управлінсько-виробничим. Головними ознаками його були спроби знайти такі методи регулювання державою існуючих земельних і аграрних відносин, що виходили із вимог ефективності сільськогосподарського виробництва як фундаментального і першочергового завдання. Значною мірою такі спроби виявилися декларативними [5, с. 15]. Нарешті, третій етап, який охоплює початок XXI ст., характеризується зрощуванням питань радикальних змін у власності на землю в ринкових умовах, економічно ефективного сільськогосподарського землекористування, проблем позасільськогосподарського використання землі [11, с. 49].

Оскільки вирішальним фактором аграрного виробництва є земля, регулятивне втручання держави в систему аграрних відносин орієнтується на неї і має три аспекти [13, с. 8]. Схематично об'єкти цих регулятивних дій подано на рисунку.

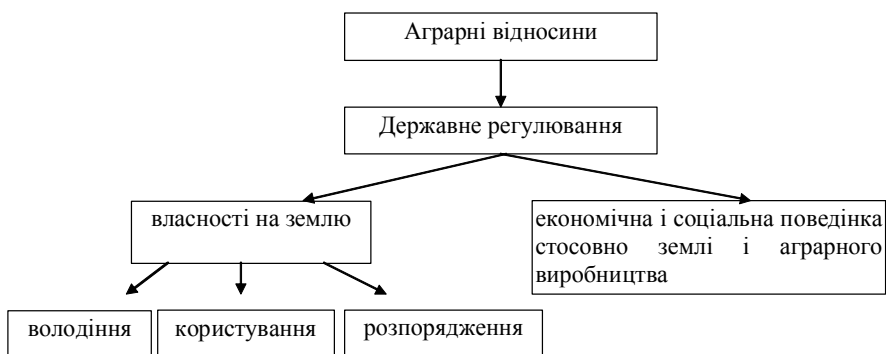

Рисунок. Об'єкти державного регулювання аграрних відносин

Відповідно до специфіки об'єктів і спрямованості регулятивних дій держави система державного регулювання аграрних відносин виступає як комплекс взаємопов'язаних ланок системи, що включає правове регулювання аграрних відносин, в першу чергу відносин власності на землю, забезпечення державним втручанням взаємозв'язку між нормами, економічними і соціальними інститутами в аграрній сфері, а також між галузями використання землі, завдяки чому на основі паритету інтересів встановлюються правила реальної економічної, соціальної і правової поведінки всіх фізичних і юридичних осіб у сфері аграрних відносин.

У сучасних дослідженнях стосовно державного регулювання аграрних відносин в умовах ринкової економіки виділяються три основоположних його типи:

– “жорсткий” – використання адміністративних і фінансово-економічних інструментів примусу і придушення економічних свобод, у першу чергу власників землі та землекористувачів, за допомогою заборон щодо певних способів використання земельних ділянок або набуття прав на них; формами його здійснення виступає застосування державою виключно обмежень, санкцій, штрафів, ліцензій, дозволів, заборон тощо;

– “м'який” – установлення ліберальних обмежень за принципом “дозволено все, що не заборонено законом”; інструментарієм реалізації такого типу регулятивних впливів держави, окрім ліберальних законів, є впровадження норм і стандартів, що економічно стимулюють якість робіт, послуг, продукції, а також операцій у сфері землеустрою і аграрного виробництва, охорони земель, ринку земель тощо;

– “стимулюючий” – переважання ринкових інструментів впливу та створення державою сприятливого економічного середовища для власників землі та землекористувачів, діяльність яких відповідає суспільним інтересам, з цією метою використовуються системи державних замовлень і контрактів, державних дотацій, субвенцій, податкових та кредитних пільг тощо.

Кожен тип державного регулювання має свої переваги та недоліки: “жорсткий” є найменш затратним для держави, але істотно пригнічує ринкове саморегулювання; ефект “м'якого” регулювання проявляється тільки після значного проміжку часу; “стимулююче” регулювання є особливо привабливим для власників землі і землекористувачів, але воно є “найдорожчим”, оскільки потребує найбільших витрат суспільних ресурсів [9]. Зважаючи на це, можна констатувати, що найбільш ефективною є така система державного регулювання аграрних відносин, що побудована у формі комбінації різних типів регулювання.

Обумовлені природою і історичними традиціями використання землі певні аграрні відносини, при збереженні однакової сутності, мають територіальні відмінності, що обумовлені природними якістьями землі і різним історичним досвідом їх використання.

Урахування територіальних аспектів регулювання аграрних відносин можливе на засадах використання державою трьох різних типів стратегії економічного розвитку. *Стратегія рівномірного розвитку* передбачає вирівнювання розвитку галузей і підприємств аграрного сектора шляхом перерозподілу капіталу між ними в напрямку так званої “рівності”, починаючи з високорентабельних підприємств і закінчуючи збитковими. *Стратегія комплексного розвитку* виходить із

цілеспрямованого підходу до аграрного сектора економіки конкретного регіону як до сукупності взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих галузей і виробництв, що потребують підтримки, з орієнтацією на максимальний економічний і соціальний ефект. *Поляризований розвиток* базується на теоретичних засадах, що сформульовані Франсуа Перру. Суть їх полягає в тому, що зростання відбувається спочатку в певних точках, або полюсах, а потім розповсюджується різними каналами і дає кінцевий ефект стосовно всієї економіки. На практиці така стратегія полягає в тому, що наявні фінансові ресурси концентруються і направляються на формування полюсів (точок) зростання, а також для забезпечення мультиплікативного ефекту від вкладених коштів і здійснених заходів. Зважаючи на існуючий в Україні стан аграрних відносин, їх регулювання, на наш погляд, повинне бути орієнтоване на стратегію комплексного розвитку з використанням, особливо в депресивних галузях, механізмів поляризованого розвитку.

Одним із основних шляхів повної реалізації потенціалу та підвищення конкурентноспроможності агропромислового комплексу на регіональному рівні є підтримка державою такого типу аграрних відносин, які зрослися з економічними відносинами інших сфер діяльності. Як свідчить світова практика, такі відносини виникають при створенні кластерів, у межах яких за підтримки держави відбувається поєднання виробничих процесів, науково-інноваційної діяльності і соціальної сфери. З точки зору ефективності кластери зарекомендували себе як активні “точки зростання” економіки. Один із фундаторів дослідження економічних питань формування та функціонування кластерів, Майкл Портер, зазначав, що чим більше розвинені кластери в окремій країні, тим вище в ній рівень життя населення і конкурентноспроможність компаній. Під „кластером” він розумів об'єднання взаємозв'язаних і взаємодоповнювальних підприємств, організацій, установ і зв'язаних з ними за географічною й функціональною ознаками органів державного управління, наукових закладів, різних інфраструктурних складових, що працюють на певній території, з певною метою. При цьому Портер стверджував, що в умовах глобалізації секторальний (галузевий) підхід до організації виробництва та управління втрачає свої позиції й на перший план виходять системи кластерної організації [6]. Відмова під впливом кластерів від галузевих аспектів управління навряд чи відповідає умовам аграрного виробництва України, в той же час їх виникнення і використання означає становлення якісно нового типу аграрних відносин, що обов'язково слід враховувати при їх державному регулюванні.

Таке врахування потрібне не лише для досягнення за допомогою територіально-виробничих агропромислових кластерів високого рівня спеціалізації та концентрації галузей агропромислового виробництва, а й для формування на цій економічній базі таких соціально-економічних кластерів, що створюють достойні умови життя сільських жителів, а також і формують привабливий образ українського села. Соціально-економічна кластеризація під регулятивним впливом держави має бути облаштуванням сільських територій і поселень, поєднання їх із сучасними агропромисловою, агросервісною, житловою та культурною зонами на засадах економічної самодостатності й сталого розвитку. При цьому під сталим розвитком

сільської території розуміється досягнення такого ступеня аграрно-виробничих і соціальних відносин, при якому доходи від використання ресурсів і виробничих потужностей відшкодуватимуть витрати, необхідні для подальшого соціальноекологоекономічного розвитку, та забезпечуватимуть вищий від нормативного рівень життя населення [Там же].

Найбільш розвиненим є управління земельними ресурсами у країнах Європейського Союзу, Північної Америки і в Австралії. Тут вважають, що основною умовою ефективного розвитку аграрної сфери є управління земельними ресурсами на засадах регульованого планового використання земель і проведення єдиної земельної політики. Зважаючи на цей досвід і виходячи з урахування специфіки землі, власники повинні бути не тільки користувачами, але й охоронцями землі. Відповідно право власності на землю супроводжується накладанням на власників певних обов'язків і обмежень, які вони мають неухильно виконувати [15].

Право власності на землю у своїй основі спирається на її виробничу функцію. Це має вирішальне значення стосовно впливу землі на аграрні відносини. Так, надання її в Україні на засадах приватної власності виробникам сільськогосподарської продукції шляхом паювання переслідувало мету високої мотивації праці в сільському господарстві і перетворення виробника на господаря. Крім виробничої функції, оскільки використання землі пов'язане з високою мотивацією праці та належним рівнем життя працівника, аграрні відносини і власність на землю покликані забезпечити і цілі соціального характеру.

В Україні питання приватної власності на землю вирішені, але це вирішення суперечливе, оскільки все більшого значення, в умовах масового паювання землі, набувають великі землеволодіння, що створюються головним чином на засадах оренди землі. Поряд з цим існує ідея пріоритету приватних власників, що є в той же час працівниками на землі (фермерів). До речі, так орієнтована і сучасна політика країн – економічних лідерів. При цьому підтримуються дві зустрічні тенденції. З одного боку, законодавство і практика державного регулювання аграрних відносин цих країн перешкоджають зростанню землеволодінь (латифундій), обумовлюють його непростими вимогами. Наприклад, для того, щоб отримати дозвіл на покупку сільськогосподарської землі, треба мати аграрну освіту і відповідні навички роботи, а головне, куплена земля повинна бути місцем проживання і роботи нового землевласника. За таких обставин середні розміри земельних володінь в розвинених країнах відносно невеликі, особливо порівняно з колгоспами і радгоспами радянського періоду. З іншого боку, держава сприяє великому аграрному виробництву, але домагається вона цього на засадах оренди [17].

Це випливає із необхідності конкурентоспроможного аграрного виробництва, становлення якого неможливе без оптимізації його розмірів до рівня, відповідного можливостям сучасних технологій [Там же]. Але ця оптимізація повинна мати характер зростання виробництва, а не власності. Упорядкування орендних відносин, коли враховуються інтереси власника землі і орендаря, цілком здатне вирішити за допомогою держави цю проблему.

Орієнтуватися на трудову приватну власність на землі вимушені навіть ті країни, де її приватизація до останнього часу не передбачалася. Зараз у Білорусі,

наприклад, передбачається впроваджувати в практику передачу землі в приватні руки так званих “нових поміщиків” з подальшою її приватизацією. Єдиною умовою такої передачі є здатність її ефективно використовувати. Перехід землі у приватну власність буде здійснюватися двома шляхами. По-перше, це оренда з наступним викупом. По-друге, безпосереднє придбання земельних часток, в тому числі за нормативною ціною залежно від якості і розташування земельних ділянок, а також за пільговою ціною бувшим працівникам (пенсіонерам) і нині працюючим у сільському господарстві [19]. Таким чином, не декларуючи це, держава фактично припускає існування не лише фермерських господарств, але й ринку землі, правда з обмеженнями, які обумовлені загальною соціально-економічною ситуацією у країні.

З точки зору регулювання державою аграрних відносин ключове, на наш погляд, економічне, соціальне і управлінське значення має той факт, що згідно зі ст. 13 Конституції України, земля є об’єктом права власності Українського народу. Відповідно до Земельного кодексу України, ця власність існує у формі державної і власності органів місцевого самоврядування. Це означає, що у захисті права власності на землю зацікавлені не тільки громадяни і інші особи, а й український народ у цілому [7; 10].

Із цього можна зробити висновок, що захист власності на землю з цих позицій є таким обов’язком держави, як представника волі народу, без реалізації якого держава в дуже важливому аспекті може втратити ознаки гаранта права власності народу на землю, а значить, дуже важливі ознаки легітимності своєї діяльності. Тому, наприклад, не може не викликати критичного ставлення ст. 87 Бюджетного кодексу України, в якій, незважаючи на те, що держава відповідальна за забезпечення права власності українського народу на землю, немає жодного згадування про те, що вона несе якісь витрати для утримання землі в належному екологічному і виробничо-економічному стані. Це саме ж стосується, за ст. 88 і 89, видатків сіл, селищ, міст районного значення, бюджетів АР Крим [4].

Засобом забезпечення виконання економічної і соціальної функції власності на землю є наповнення її об’єктивно необхідною в сучасних умовах зростаючою кількістю як обмежень і заборон, з державницької і регулятивної точки зору вони впливають із положення Конституції України про те, що власність зобов’язує [1]. Слід особливо наголосити, що ця вимога стосується і держави, оскільки саме вона реалізує на практиці право власності українського народу на землю.

В існуючих економічних умовах в Україні, коли порядок відведення земель передбачає особисті контакти замовників із представниками органів, причетних до процесу відведення земель, та існує певна завіса секретності, якою супроводжується ця процедура, – все це створює умови для зловживань та корупційних діянь із боку посадових осіб цих органів.

Фактично, вся нинішня процедура відведення земель від моменту подачі заяви до отримання правостановлюючого документа на землю супроводжується суцільним хабарництвом [2]. Виходячи з цього, захист власності за землю не зводиться до простої наявності відповідних законодавчих актів. Вони повинні забезпечуватися примусом до виконання закону [3], оскільки нехтування таким

примусом має далекосяжні економічні наслідки. Мова йде про тіньовий ринок купівлі-продажу землі, перепродаж корпоративних прав, мінімізацію транзакційних витрат за рахунок напівлегальної вертикальної інтеграції, концентрацію землі в надвеликих розмірах, формування латифундій, рейдерство, ігнорування прав власності на майно і на володіння землею.

Існування і необхідність примусу у сфері аграрних відносин з боку держави має рацію лише при спиранні на певні економічні регулятори. Існуюча правова і економічна база аграрних відносин дозволяє виділити такі основні економічні регулятори стосовно цих відносин:

- вплив на процес ціноутворення на первинному ринку земель, а також на оптовому ринку сільськогосподарських продуктів;
- регулювання платежів фіскального характеру з урахуванням його впливу на виробничу ефективність і економічну відповідальність при використанні земель;
- економічне стимулювання раціонального використання та охорони землі;
- здійснення і стимулювання інфраструктурних витрат і транзакційних платежів, що пов'язані з аграрним виробництвом.

Останнім часом у використанні цих регуляторів відбулися позитивні зрушення. Так, згідно з проектом Податкового кодексу України, орендна плата за землю має становити не менше земельного податку і не більше 12 % нормативної грошової оцінки землі [12, с. 61]. Порівняно з іншими країнами світу орендна плата в Україні є однією з найнижчих. Законодавчо оформлюється досить чітка і зрозуміла система оподаткування землі, для ріллі сіножатей і пасовиськ податок становить 0,1 % від нормативної грошової оцінки землі. Позитивно слід оцінити і те, що господарства, які не ведуть виробництво, сплачують податок з коефіцієнтом 1,2 при неведенні виробництва, і із зростанням податку в такій ситуації щороку на 20 % [12]. Але всього цього недостатньо. Необхідні значні інституціональні перетворення, особливо стосовно регулювання земельних відносин. Судячи з досвіду багатьох країн, бажаною є регулятивна присутність держави на земельному ринку. Участь держави в операціях з купівлі і продажу земель прискорює ринкові трансформації і стимулює їх розвиток у потрібному для блага суспільства напрямі. Виходячи з цього, нагальним в Україні є створення спеціального державного органу – Земельного фонду або Земельного банку [17]. При цьому, на нашу думку, доцільно враховувати низки таких обставин.

По-перше, в якості головної повинна бути визначена така мета їх діяльності: залучення фінансових ресурсів в АПК для розвитку сільськогосподарського виробництва та створення ефективного механізму державного ринкового регулювання у сфері обороту земельних ділянок. Слід зазначити, що у проекті закону про державний земельний банк України (ст. 3) мета його формулюється дещо по-іншому.

По-друге, було б доцільним не використовувати термін “іпотечний”, оскільки реалізація іпотечних аспектів у діяльності банку може послабити сприйняття головного призначення банку – залучення фінансових ресурсів в АПК для розвитку сільськогосподарського виробництва та створення ефективного механізму державного ринкового регулювання у сфері обороту саме земельних ділянок. 3

огляду на проект виникає враження, що це не особливий банк, створений для підтримки суспільно ефективного використання землі, а один зі спеціалізованих банків, розрахований на задоволення стандартних банківських потреб сільськогосподарських товаровиробників та сільськогосподарського населення.

По-третє, земельний банк повинен створюватися, в першу чергу, для державного регулювання ринкового обороту земель. Відповідно до цього найбільш фундаментальним питанням для нього є купівля-продаж землі банком. При цьому слід враховувати такі моменти. Право на придбання землі у ст. 13 проекту закону України про державний земельний (іпотечний) банк докладно прописано, в той же час немає відповіді на питання про принципи, вимоги і механізм здійснення продажу землі банком. Конче потрібно також визначити загальні принципи і умови формування реєстру земельних ділянок, які внесено до статутного капіталу, що переходять у власність банку в разі невиконання зобов'язань боржника. Також необхідно законодавчо визначити процедуру купівлі-продажу банком землі, за умови яких банк може надавати згоду на продаж земельних ділянок третім особам. Потребує також чіткого визначення механізм і принципи реалізації права продажу землі, яка належить самому банку. Цей механізм повинен бути чітко визначений, звичайних посилань на законодавчі акти недостатньо. Без усього цього Земельний банк мимоволі може стати учасником маніпулювань на ринку землі.

Роль Земельного банку в державному регулюванні земельних, а значить, і аграрних відносин у цілому важко переоцінити, оскільки нормалізація за його допомогою цін на земельні ділянки сільськогосподарського призначення сприятиме системному впровадженню заходів, що здатні допомагати економічному зростанню аграрного сектора економіки, досягненню еквівалентності цін на землю й інші економічні ресурси, забезпеченню відповідності між фактичною орендною платою та рентою, а також мінімізації дисконтних ставок, стосовно операцій, які пов'язні із землею [8].

Підсумовуючи розгляд комплексу найбільш назрілих проблем державного регулювання аграрних відносин, можна зробити висновок, що вирішення їх повинне базуватися на принципах, до яких входять:

- доцільність – обґрунтування необхідності таких заходів державного регулювання аграрних відносин, які створюють економічну базу для вдосконалення відносин господарських;

- адекватність – відповідність змісту і форм державного регулювання економічним потребам і ринковим вимогам з урахуванням існуючих альтернатив;

- ефективність – досягнення внаслідок регулятивних дій держави максимально можливих позитивних результатів за рахунок мінімізації витрат ресурсів завдяки новим відносинам, що формуються під її впливом;

- збалансованість – забезпечення в процесі державного регулювання аграрних відносин балансу інтересів тих суб'єктів, що включені в ці відносини, а також фізичних і юридичних осіб і держави;

- передбачуваність – такий характер регуляторної діяльності держави, що дозволяє суб'єктам аграрних відносин передбачати реальні наслідки цієї діяльності і здійснювати відповідно з ними планування власної діяльності;

– прозорість і врахування громадської думки – відкритість стосовно аграрних відносин усіх дій державних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності, обов'язковий розгляд зауважень і пропозицій, наданих у встановленому законом порядку, обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих актів до відома фізичних та юридичних осіб, інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності держави у сфері аграрних відносин [9].

Загальноекономічною основою регулювання аграрних відносин з боку держави є вплив її на розвиток і використання власності на землю як на вирішальний об'єктивний фактор стану аграрних відносин. Пріоритетом у системі впливу на земельні відносини є забезпечення державою права власності на землю українського народу. Цей аспект є ключовим моментом системи державного регулювання аграрних відносин та його економічної та соціальної ефективності. Із нього випливають всі інші обов'язки держави стосовно регулювання аграрних відносин. Оскільки народ є джерелом влади взагалі, то в реалізації його волі стосовно аграрних відносин мають брати участь усі гілки влади. З діяльнісної точки зору державне регулювання аграрних відносин набуває зростаючої ролі і повинне забезпечувати належну економічну та соціальну поведінку як державних інститутів, так і власників землі. Критеріями такої поведінки є ефективність використання землі, вираховування необхідності належного життєвого рівня народу, реалізація його соціальних прагнень. З цієї точки зору неприпустимими є невтручання держави в розвиток аграрних відносин і відсторонення від відповідальності за їх стан.

Література:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996. – 52 с.
2. Бабміндра Д. Цивілізований ринок земель чи шахрайський дерибан? / Д. Бабміндра, Т. Єлефтеріаді // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 2. – С. 28–32.
3. Бородіна О. Аграрна політика України: витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації / О. Бородіна // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 94–111.
4. Бюджетний кодекс України // Голос України. – № 143 (4893). – 2010. – С. 5–19. – 4 серпня.
5. Гетьман А. Методологічні аспекти розвитку науки про земельне право / А. Гетьман // Право України. – 2009. – № 9. – С. 15–18.
6. Іванько А. В. Розвиток аграрного сектору регіону на основі кластерного підходу / А. В. Іванько // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 32–37.
7. Канаши О. Яким має бути паспорт земельної ділянки? / О. Канаши // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 4. – С. 40–41.
8. Кручок Н. Еквівалентність обміну, земельна рента та ціна землі / Н. Кручок // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 11. – С. 42–45.
9. Мартин А. Економічне регулювання земельних відносин: як виправити недоліки? / А. Мартин // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 6. – С. 22–29.
10. Носік В. Проблеми застосування у господарському судочинстві статті 13 Конституції країни щодо здійснення прав власника на землю. Від імені Українського

народу / В. Носік // Право України. – 2009. – № 9. – С. 30–33.

11. *Першиков Є.* Проблемні питання “суперфіцію” у земельних правовідносинах / Є. Першиков // Право України. – 2009. – № 9. – С. 49–53.

12. Проект податкового кодексу України // Урядовий кур’єр. – 2010. – № 141. – 3 серпня. – С. 5–72.

13. *Семчик В.* До питання про механізм реалізації права на землю громадянами та юридичними особами / В. Семчик // Право України. – 2009. – № 9. – С. 6–10.

14. *Третьяк А.* Стан та шляхи розвитку земельних відносин і системи землекористування в аграрному комплексі України / А. Третьяк // Землевпорядний вісник. – 2008. – № 6. – С. 4–13.

15. *Третьяк А.* Класифікація земель за їх категоріями, типами землекористування, цільовим призначенням та дозволене використання земель / А. Третьяк, Й. Дорош // Землевпорядний вісник. – 2009. – № 5. – С. 20–31.

16. *Федоров М. М.* Трансформація земельних відносин до ринкових умов (доповідь) / М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 4–18.

17. *Хвесик М. А.* Стратегічні імперативи раціоналізації землекористування в контексті соціально-економічного піднесення України / М. А. Хвесик // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 24–30.

18. *Хусаинов Б. М.* Стратегія конкурентного розвитку аграрного сектора економіки Республіки Казахстан / Б. М. Хусаинов // Економіка АПК. – 2009. – № 11. – С. 131–134.

19. *Шпак А. П.* Особенности земельной реформы в Беларуси / А. П. Шпак // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 71–74.

Надійшла до редколегії 10.06.2010 р.